

- соціально-педагогічна: Випуск XI / За ред. Л.П. Мельник, В.І. Співака. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 266 с. – С.119-123.
5. Змановская Е.В. Девиантология: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2004. – 288 с.
 6. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики. – М.: Академический проспект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 416 с.
 7. Социальная педагогика: Курс лекций / Под общ. ред. М.А. Галагузовой. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 416 с.

The most widespread reasons and phases of forming the deviational behavior among children and youth, the importance of family and school for successful socialization of youth in modern conditions, necessity of consolidation the efforts of different state, public organizations for preventive measures of deviational behavior are examined in the article.

Key words: asocial behavior, deviational behavior, preventive measures, family, socialization, school.

Отримано: 08.05.2009

УДК 17.023.32:342](09)(477)

О.А. Мельник

Людина в аксіологічному вимірі соціокультурного буття давньоруської доби крізь призму правничих відносин

Стаття присвячена аналізу уявлень про людину і її місце у аксіологічному вимірі соціо-культурного буття у давньоруську добу. Показано, що правові відносини, які склалися у княжу добу Київської Русі, виводять уявлення про людину на новий рівень розуміння. Людина і її життя стверджуються цінністю й охороняються законом. Показана психологічна думка давньоруського періоду, що репрезентує розуміння людської сутності.

Ключові слова: образ людини, право, культура, норма, цінність, гармонія, розум, душа, тіло.

В статті аналізуються представлення о człowieku и его место в социокультурном измерении бытия в древнерусский период. Показано, что установившиеся правовые отношения княжеского периода Киевской Руси выводят представления о человеке на новый уровень осмысления. Человек и его жизнь утверждаются ценностью и охраняются законом. Представлена психологическая мысль древнерусского периода, репрезентирующая понимание человеческой сущности.

Ключевые слова: образ человека, право, культура, норма, ценность, гармония, ум, душа, тело.

У різні історичні епохи існуючі світоглядні системи накладають свій відбиток на ціннісні пріоритети, які існують у суспільстві. Місце людини в ціннісних пріоритетах княжої доби визначалось її місцем в релігійно-християнському світогляді. Відповідно до нього цінність особи визначалась глибиною її віри в Бога, глибиною її самозречення заради Бога. Людина розглядалась як частина світового порядку, встановленого Богом та є “образом та подобою Бога”. Але в реальності людина внутрішньо роздвоєна внаслідок її гріхопадіння, тому репрезентує в собі єдність божественної і людської природи.

Людина та її життя у давньоруську добу набувають ціннісного значення. Вона наділена розумом і душею, має всілякі здібності задля пізнання оточуючого світу, всіляких речей, інших людей та самої себе. Саме така думка панувала у творах авторів Київської Русі.

Київський митрополит Никифор (1104 – 1121) у своєму “Посланні” Володимирі Мономаху наводить погляди щодо будови душі, яка, на його думку, складається зі словесної (розум), нестямної (почуття) і жаданої (воля) частин. Автор вважає, що словесна частина душі первісна і панує над усіма іншими. Завдяки їй людина виділяється серед усього живого, пізнає і небо, і землю, і все, що існує в світі, розв’язує філософські питання про характер і сенс буття [7].

У творі порушуються основоположні питання про співвідношення розуму і відчуттів, про діяльність органів чуття та їхню підпорядкованість вищим психічним здібностям. Робить аналогію між підпорядкуванням психічних здібностей і соціальними взаєминами людей. Душа має своїх “слуг”, “воєвод”, “наставника”. Безплотна, вона спрямовує свою діяльність залежно від співвіднесеності трьох своїх частин.

Розв'язуючи психофізичну проблему, Никифор вміщує душу в голові. Розум душі, як її світле око, найбільше наповнює своєю силою тіло. Як князь здійснює владу над своєю землею через слуг, так і душа, охоплюючи все тіло, діє через своїх п'ять слуг – відчуття. Никифор вказує на органи зору, слуху, нюху, смаку, а також – дотику, зокрема, пов'язуючи дотикові відчуття з руховою активністю рук. У цілому органи чуття правильно відображають події зовнішнього світу; це передбачає обов'язкову участь розуму. Зорові відчуття у розкритті істини мають перевагу над іншими відчуттями, яким не можна ні вірити, ні не вірити, а сприйняті на їх основі емпіричні факти слід перевіряти міркуванням. Щодо людського буття, за автором, воно складається з двох протиборчих частин – духовної та тілесної, а справжнє життя людини полягає в тому, щоб приборкувати тілесні потяги і надати душі можливість здійснювати своє вище покликання.

Перевага розуму над емоціональною сферою у Климента Смолятича є очевидним фактом. Розум є головним в галузі людської психіки. Розум та обдарованість мовою складають особливу перевагу людини. У свою чергу розум спирається на діяльність органів чуття. І те і інше однаково складають необхідні знаряддя душі. Іносказово розповідаючи євангельську бесіду із самарянкою, яка мала шість мужів, Климент уподібнює самаритянці душу, п'ятьом її померлих мужів – п'ятьох чуттям, а шостого, останнього мужа – розуму [4].

Кирил Туровський закликав до повернення людини, яка спотворюється внаслідок спокус диявола, до своєї первісної природи. Інколи автор вводить у свої повчання притчі та алегорії, що допомагає краще зрозуміти певну ситуацію поведінки. Так він використовує притчу про “сліпого” і “каліку”, що походить із буддійських сказань і набула поширення серед фольклору багатьох народів світу. Якщо біографія видатного суспільно-політичного діяча має служити взірцем для інших людей саме завдяки своїй історичній реальності, то притча своєрідно узагальнює факти людської поведінки, мораль. “Каліка” – це людське тіло, а “сліпець” – людська душа. Тіло – основа гріха, але обидві сторони людської природи покарані однаково. Тут алегорія виступає засобом психологічного узагальнення [12].

Значний інтерес являє твір “Толкова Палея”. “Палея” подає співвідношення духовної і фізичної природи людини як

постійну боротьбу, що відбувається між ними. Або душа, або тіло постійно беруть верх у цій боротьбі. Якщо душа діє у тісній співдружності з розумом, то сукупними зусиллями вони підкоряють собі тіло. Але з іншого боку, тіло може взяти перевагу, і тоді душа наповниться мерзлотами і загине [6]. Говориться також про перевагу людини над тваринами. Людська душа виникає від самого творця, вдихнута самим Богом. Однією з основних властивостей людської душі вважається свобода волі. Автор визнає вплив фізичної природи людини на її духовний бік. Людському розуму приписуються дві важливі функції. По-перше, це збирач та аналізатор всіх вражень, які доставляються органами чуття, а також оцінює все що прибуло. По-друге, це – суддя та регулятор всіх бажань та пристрастей, які народжуються в серці. Серце розглядається при цьому як джерело всіх можливих “неправедних”, “лукавих” та “лихих” роздумів, що штовхають людину на безумність [6].

Як орган душі розглядається не тільки мозок, але й серце. Найкращою організацією душевного життя є та, за якої душа, серце і мозок діють при повній згоді один з одним. Між людьми, за автором, не має рівності за їх душевним складом. Люди відрізняються не лише за своїм зовнішнім виглядом, але й за внутрішніми якостями. Серед людей є мудрі та дурні, одні намагаються робити добро, а інші від цього ухиляються.

У психологічних поглядах авторів княжої доби простежується ідея про роль життєвого досвіду у формуванні людської психіки. Висловлюється думка, що ті або інші психічні якості не даються Богом у готовому вигляді, а виробляються в результаті вправ та досвіду. Визнається, що розум розвивається не тільки залежно від віку, але й і внаслідок залучення до мудрості інших людей за допомогою навчання та читання книг. Людське тіло починає оцінюватись не просто як таємниця душі, а як гідне самостійного вивчення.

Щодо таких норм у суспільстві, як моральні, правові, релігійні, то вони є інструментом соціального регулювання суспільних відносин, сутність якого полягає у впливі на поведінку людей. Норми є складовою частиною культури суспільства, що в процесі еволюції вбирає соціальний досвід, що виявляється в загальнообов’язкових правилах поведінки.

Сформовані в певній культурі форми, типи й образи поведінки в сфері побуту, праці, релігії, ідеології, політики,

моралі, здобуваючи нормативне значення, здійснюють істотний виховний і регулятивний вплив на формування почуття, смаку, уявлення, вчинку і взаємин людей, на весь уклад їхнього життя.

Встановлено, що соціальні норми виражають об'єктивну потребу у суспільстві в упорядкуванні дій і взаємин його членів, у підпорядкуванні їхньої поведінки соціально необхідним правилам. Соціальні норми виступають потужним фактором свідомого і цілеспрямованого впливу соціальної спільноти на способи і форми життєдіяльності людей.

У процесі взаємодії і взаємовпливу різних соціальних норм кожна з них, зберігаючи свою специфіку, виступає як регулятор особливого роду. Поряд із загальними рисами соціальні регулятори мають і свої специфічні особливості. Що відображають принципову відмінність одного виду соціальних норм від інших. Без таких особливостей неможливо взагалі говорити про різні види соціальних норм і способів регуляції. Так, для релігійної норми особливістю є її “освячення” божественним авторитетом, моральна норма виходить з пануючого в суспільстві розуміння “добра” тощо. Своя специфіка є і у правовій норми.

Культура виступає переважно конвенційним продуктом. Людина у повсякденному житті є “виконавцем” і інтерпретатором культурних настановлень суспільства, яке, у свою чергу, формує і коректує основні параметри її свідомості, поведінки і діяльності. Завдяки цьому культура утворює кордони тієї чи іншої соціальної групи.

Вважається, що право є частина культури, а історія права розглядається як частина історії культури. Розуміння права відповідає правовій культурі в широкому значенні, як частини загальної культури суспільства.

Правова культура певного суспільства є способом організації та розвитку правового життя суспільства, що передається від покоління до покоління в процесі його соціалізації. Правова культура включає в себе не лише інституціоналізований, але й неінституціоналізований соціальний досвід, який закарбувався в правових звичаях. У цьому сенсі норми права (звичаєвого права) є одним із суспільних регуляторів, що відображають історичний, політичний, соціально-економічний досвід існування та розвиток суспільства.

Дослідження ролі правових відносин у системі права Київської Русі вимагає з'ясування місця норм звичаєвого права у життєдіяльності і способі організації суспільних відносин княжої доби. Система права Київської Русі складалась з кількох складових, до яких дослідники традиційно відносять, крім правових звичаїв, судові рішення (судові прецеденти), нормативні договори (міжнародного характеру – Русі з Візантією, Хазарською державою та ін.; договори князів з народом, що укладались при запрошенні князя “на стіл”, між князем та віче, ін.), нормативні акти князів (установи, уроки, грамоти), рішення та постанови народних зборів (віче), нормативні збірники (Закон Руський, Правда Руська), релігійні норми (пізніше, з прийняттям християнства, збірки церковного та канонічного права) [11].

Здійснений аналіз текстів юридичного кодексу давньо-руської доби Правди Руської свідчить про те, що людина, її життя утверджується як цінність та охороняється законом. І навіть намір завдати шкоди людині підлягає покаранню. Таке уявлення свідчить про визнання людини як цінності, як “образа та подобу Божу”, на життя якої має право лише Бог, а не людина, бо саме Бог дає людині життя, за уявленнями, що існували у княжу добу Київської Русі.

Документ визнає свободу волі у людини, якою її наділив Господь, а також акцентується увага на тому, що людина власне сама відповідає за свої вчинки, а не обставини, що призвели до порушення права.

Зазначене свідчить про певний рівень розвитку суспільства та зміну світоглядних позицій давніх русичів, а також про зміну уявлень про людину, її образ. Якщо у минулому для збереження гармонії у суспільстві, суспільних, родинних відносинах вистачало “слова” (клятви), то наразі цього було недостатньо, потрібне було їх певне оформлення у праві, зведеному у загальний юридичний кодекс.

Слід наголосити, що цінністю вважалось лише те, що мало певний позитивний сенс, значимість або функція тих чи інших явищ в системі суспільно-історичної діяльності людини. Явища, що відіграють негативну роль у суспільному розвитку, інтерпретуються як негативні за своїми наслідками. Отже, цінністю у даному контексті є не будь-яка значимість явища, а його позитивна значимість.

Отже, цінністю вважалась лише та людина, яка своєю поведінкою, своїм способом життя не порушувала всезагально прийняті норми та цінності, що притаманні були даному суспільству. Разом з тим негативні вчинки людини стають цінністю лише у випадку, коли призводять до певних висновків і у подальшому сприяють уникання певних подій та наслідків.

Проведений історико-психологічний аналіз праць давньо-руських любоводів щодо образу людини в ментальному просторі, її положення серед ціннісних пріоритетів княжої доби показав, що людина являє собою цінність, має власний унікальний внутрішній світ. Вона має подвійну природу і підкоряється законам ества, у той же час, є образом і подобою Бога. Одним із завдань людини є гармонізація духовно-тілесних відношень. Людська природа має ієрархічну структуру: дух (розум), душу і тіло. Духовний початок в людині повинен стати провідним. Чесноти, які розвиваються на противагу пристрастям, бувають тілесні та духовні. Тілесні чесноти є зовнішніми вправами й слугують для укріплення душевних чеснот. Зовнішня боротьба згодом переходить у внутрішню, яка має на меті підкорити душевні сили й помисли людини. Допомагає у цій боротьбі та сприяє розвитку людських здібностей праця. Від бездіяльності людина починає нудьгувати, і ця нудьга може штовхнути її на здійснення поганих (негативних) вчинків.

Душа дає життя тілу, бо тіло без душі є мертвим, з одного боку, а з другого – тіло “передає” душі свої бажання. Тіло розглядається не просто, як дещо тимчасове, а як таке, що заслуговує на спеціальну увагу та дослідження. Розум стоїть на вищій сходинці ієрархії душевних частин. Йому приписуються дві найважливіші функції, це збирач та аналізатор усіх вражень, які доставляються органами чуття. Він робить усвідомлення, дає всьому, що відбувається навколо, оцінку. Серце вважається джерелом страстей. Але розум здатний зупинити ці пориви серця, якщо вони є неприйнятними. Розум локалізується у визначеній частині людського організму – у голові. Діяльність розуму здійснюється при допомозі нервів, “жил”, що поєднують мозок з периферійними органами сприйняття. Але сама здатність до розуму дається Богом, і її реалізація є неможливою поза тіла. В наш час ця думка дещо змінилась.

Особливе місце надається серцю як аналізатору душі. Тому найкращою організацією душевного життя є та, за якої душа,

серце і мозок діють узгоджено один до одного. У цьому випадку, як уявлялося, не виникають погані помисли, що призводять до порушення гармонійного існування.

Розум і обдарованість мовою складають особливу перевагу людини. Розум, у свою чергу, спирається на діяльність органів чуття. Те й інше однаково складають необхідні знаряддя праці.

Людина вимальовується як володар усього, що існує в природі. Вважається, що все існує лише для людини. Шляхом пізнання законів природи, в процесі діяльності людина оволодіває нею. І взагалі все, що існує в світі, призначено для задоволення людських потреб. Людина не повинна відчувати нестачу чогось, але й розпоряджатись усім повинна розумно.

Всі органи тіла та душа складають тілесно-духовну єдність. Душа керує тілом за допомогою п'ятьох відчуттів. На вищій сходинці стоїть зір. Зір вважається єдиним та істинним із всіх відчуттів. Людина може довіряти лише тому, що бачить власними очима.

Отже, тіло є органом душі. Із цього положення слідують етичні та психофізіологічні висновки. По-перше: тіло підкоряється душі; по-друге, всі органи тіла є органами душевної діяльності, і про них необхідно пам'ятати та підкорювати їх собі; по-третє, оскільки тіло – орган душі, то вона повинна мати своє місце у тілі, і цим місцем є голова; і нарешті, здібності людини (духовні, тілесні. – О.М.) зростають паралельно, оскільки здібності душі можуть проявлятися по мірі зростання її органів – частин людського тіла.

Гармонії та внутрішнього спокою (психологічного здоров'я. – О.М.) людина досягає завдяки встановленню душевної чистоти, яка, у свою чергу є необхідною умовою для розвитку розумових (розум) і моральних (серце) здібностей. Їх розвиток – необхідна умова становлення людини, ціль якого – пізнання божественного. Духовні труди приносять не лише душевний спокій, але й укріплюють тіло, а також стають джерелом слави та багатства і вічного життя.

Встановлено, що людина здатна до розвитку своїх здібностей, самодосконалості і така думка існувала вже у княжу добу. Давньоруські автори вважали людські здібності до самовдосконалення дарованими Богом. Але Він може їх і “забрати”, якщо людина їх не використовує задля блага як свого, так і для блага інших людей.

Протиставлення “зовнішнього” і “внутрішнього”, “земного” і “небесного”, “тьми” та “світла”, “лівого” та “правого” у людини виходить з протиставлення однієї (“істинної”) онтологічної картини світу іншій. Тварний світ при цьому сприймається як відблиск істинного світу – нетварного. Людина є вхожою у обидва світи, оскільки межа між ними проходить скрізь душу і тіло людини. Якщо у межах “зовнішнього” (земний та тварний) світу вона вільна самостійно діяти, то у “внутрішньому” вона не сміє діяти без Божої волі на те.

Спасіння душі, а значить, і преображення ества людини через поважання до книг, є характерною рисою культури у княжу добу Київської Русі. Давньоруські автори не приймають дуалізму душі і тіла. З антропологічної точки зору не має розділення на розум та чуття. Розум вже сам по собі є моральним (або намагається бути таким). Духовне преображення повинно доповнюватись і тілесним преображенням. Умовою гармонійного існування повинно бути не насилля духа над тілом, а їх союз. Досягнення цієї умови можливе завдяки навчанню та вправам. “Хто молиться лише устами, не турбуючись про розум, той молиться повітрю: Бог слухає розум” [1]. Без внутрішнього даремно працювати над зовнішнім.

В основі практики молитви з розумом, лежить уявлення про те, що розум – це образ Божий у людині, і вона керується всіма тілесними афектами та пристрастями, а серце – це зосередження особистого життя людини зі всіма її стражданнями, переживаннями та помислами. І для “очищення” серця, а значить всієї людини, необхідно встановити контроль розуму над серцем.

При здійсненні молитви велике значення відводиться диханню. Увага до дихання була пов’язана з фізіологічною концепцією, що йде від Галена і прийнятою християнськими аскетами, згідно якої, серце – це центр психологічного і емоційного життя людини, центр життєвої сили у якій через легені поступає повітря, яке розповсюджується потім по всьому тілу.

Помисли на відміну від попередніх етико-психологічних елементів розвитку пристрасті є результатом роботи підсвідомості і не контролюються розумом. Помисли “накладаються” на душу і стають тим уявленням, образом, який під впливом пам’яті або уявлення входить у сферу свідомості людини, який у слабкій людині викликає розвиток пристрасті. Зміщення

чуттєвого з духовним – перший етап залучення душі до зовнішнього світу, спочатку неусвідомлене. Але коли душа починає свідомо, з власної волі залучатися до світу, вона немовби “приростає” до світу, і цей етап розвитку пристрасті називається сполученням. І тоді настає черга останнього етапу – полонення. В результаті цього етапу душевна єдність розпадається, розум і серце “розходяться”. Вже ніщо не перешкоджає пристрасті заволодити душею. Пристрасть на відміну від помислів не тимчасове явище, затверджуючись у душі людини, вона формує її індивідуальність.

Слід зазначити, що для подолання цього полону від пристрастей та відновлення гармонії між душею та тілом, давньоруські автори пропонують людині скористатися сповіддю та покаванням. Сповіддю не лише священику, але й особистою сповіддю перед Богом. З психологічної точки зору це, безперечно, правильний крок. Оскільки іноді людина не вбачає того, що знаходиться у полоні своїх пристрастей, що її свідоме коло є звужене, і від того вона робить помилки, потім відчуває неприємні емоційні стани, які призводять її до дезадаптації. І тому, якщо людина сама не може вже справитись зі своїми проблемами, а може взагалі їх не бачить їй потрібна людина, яка її не просто слухає а чує. І вже потім, особисте визнання певної проблеми у собі (особиста сповідь. – О.М.) та бажання її подолати, позбутись (віра у власні сили. – О.М.) призводить до отримання гармонії у житті людини. Тобто сповідь та покавання займають одне з найважливіших місць у давньоруській духовності.

Отже, місце людини у аксіологічному вимірі соціокультурного буття давньоруської доби визначалось її місцем в релігійно-християнському світогляді. Відповідно до нього цінність особи визначалась глибиною її віри в Бога, глибиною її самозреченості за ради Бога. Бог був своєрідним критерієм цінності людини, а ставлення до Нього – лакмусовим папірцем глибини цих стосунків.

Здійснений аналіз текстів юридичного кодексу давньоруської доби Правди Руської свідчить, що статей, де зазначається покарання за позбавлення людини життя чи нанесення їй тілесних ушкоджень, за кількістю переважна більшість, в них також забороняється кровна помста. Позбавлення життя переслідується та карається за законом. Це свідчить насамперед

про те, що людина, її життя та тілесність утверджується як цінність та охороняються законом. І навіть намір завдати шкоди людині підлягає покаранню. Таке уявлення свідчить про визнання людини як цінності.

Список використаних джерел

1. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета: В рус. пер. с парал. местами и прилож. – М.: Рос. Биб. общ., 2002. – 1376 с.
2. Дриккер А.С. Эволюция культуры [Текст]: информационный отбор / А.С. Дриккер. – СПб.: Академический проект, 2006. – 184 с.
3. Лихачев Д.С. Человек в литературе древней Руси / Д.С. Лихачев. – М.: Наука, 1970. – 180 с.
4. Никольский Н.К. О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII в. / Н.К. Никольский. – СПб.: Тип. Имп. Акад. Наук, 1892. – 295 с.
5. Орлов А.С. Древняя русская литература XI–XVII веков / А.С. Орлов. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – 341 с.
6. Палей Толковая по списку сделанному в г. Коломне в 1406 г. / Труд учеников Н.С. Тихонравова. Вып. I. – М.: Тип. Гербена, 1892. – 415 с.
7. Послания митрополита Никифора / [подгот. текста и пер. с древнерус. Г.С. Баранкова]; отв. ред. и сост. В.В. Мильков. – М.: ИФРАН, 2000. – 125 с.
8. Правда Русская. – Тексты. – Т. I / [Б.В. Александров, В.Г. Гейман, Г.Е. Кочин, Н.Ф. Лавров, Б.А. Романов]; под ред. Б.Д. Грекова. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 505 с.
9. Правда Русская. – Комментарии. – Т. II / [Б.В. Александров, В.Г. Гейман, Г.Е. Кочин, Н.Ф. Лавров, Б.А. Романов]; под ред. Б.Д. Грекова. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 864 с.
10. Роменець В.А. Історія психології стародавнього світу та середніх віків / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1983. – 415 с.
11. Свердлов М.Б. От Закона Русского к Русской Правде / М.Б. Свердлов. – М.: Юрид. лит., 1988. – 176 с.
12. Франко І.Я. Притча про сліпця і хромця (Причинок до історії літературних взаємин старої Русі) // І.Я. Франко. Зібрання творів: У 50 тт. – К.: Дніпро, 1976. – Т. 35. – С. 301- 331.

In article are analyzed представления the person and its place in социокультурном life measurements during the Old Russian period. It is shown, that the established legal relations in the princely period of the Kiev Russia deduce representations about the person on new level of judgement. The person and his life affirm value and are protected by the law. The psychological thought of the Old Russian period the representing understanding of human essence is presented.

Key words: an image of the person, the right, culture, norm, value, harmony, mind, soul, a body.

Отримано: 26.05.2009

УДК 37.018.1:372.3

С.А. Михальська

Вивчення особливостей родинного спілкування і комунікативно-мовленнєвого розвитку дошкільника

Стаття присвячена проблемі родинного спілкування із дітьми дошкільного віку. Спілкування з батьками є головним фактором психічного розвитку. Вплив батьків на розвиток спілкування дітей дошкільного віку залежить від типу сім'ї та комунікативних зв'язків у родині. Батьки в своєму спілкуванні з дітьми дошкільного віку повинні враховувати особливості їх комунікативної потреби.

Ключові слова: родинне спілкування, дошкільник, батьки, комунікативно-мовленнєвий розвиток.

Стаття посвящена проблеме семейного общения с ребенком дошкольного возраста. Общение с родителями – главный фактор психического развития. Влияние родителей на развитие общения детей дошкольного возраста зависит от типа семьи и коммуникативных связей в семье. Родители в своем общении с детьми дошкольного возраста должны учитывать особенности их коммуникативных потребностей.

Ключевые слова: семейное общение, дошкольник, родители, коммуникативно-речевое развитие.

Розвиток мовлення і спілкування взаємопов'язані: прагнучи задовольнити потребу у спілкуванні, дитина звер-